

İTMİNAN AYETİ ÖZELİNDE KALBİN ZİKİRİ VE SÜKÛNETİ

Dr. Mehmet Yavuz ŞEKER*

Özet

İnsanın maddî yönü olduğu gibi manevî yönü de hayli kompleks bir yapıya sahiptir. Dinî anlayışta insanın bu dünyadaki mutluluk ve sükûneti ise, onun maneviyatına bir başka deyişle insanın kalbî hayatına bağlanmıştır. Özellikle idrak ediyor olduğumuz modern çağı göz önünde bulundurduğumuzda, devamlı değişen teknoloji ve moda akımları, insanın heveslerini adeta sürekli kamçulamaktadır. Bu teknoloji ve modanın da devamlı değişip farklılıklar arzemesi karşısında insan tatminsizlik girdabında çırpınıp durmaktadır. Çünkü dünyevî arzu ve beklentiler değişmekte ve sürekli yenilenmektedir. Sahip olunanların ise modası çabucak geçmekte ve eskimektedir. Böyle bir psikolojik olumsuzluğa gömülen çağın insanının bu sıkıntılarında kurtulması, onun dünyevî ve maddî değil, dinen ve kalben tatmin olmasına bağlıdır. Bu makalede, bu husus üzerinde “İyi bilin ki kalbler ancak Allah’ı zikretmekle itminana erer.”¹ ayeti referans alınarak durulacaktır. Ayette geçen “kalb”, “zikir” ve “itminan” kelimeleri, anahtar kavramlardır. Ayet yorumlanırken bu kavramlar sırasıyla açıklanıp aralarındaki münasebete temas edilecek ve müfessirlerin bakış açıları ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kalb, Zikir, İtminan, Kur’an, Sükûnet

The Heart’s Remembrance and Repose According to the Qur’anic Verse on Itminan

Abstract

The spiritual dimension of the human being, like their physical existence, is complex in nature. In the religious context, a person’s happiness and repose in this world has been connected to their spirituality, or in other words, their life of the

* Dr. meyseker@yahoo.com

¹ Ra’d, 13/28.

heart. The perpetually transforming technology, fashion trends and currents in our modern world particularly, serve to constantly fuel their desires and passions. In the face of the diversity that such transforming technology and fashion presents, human beings struggle desperately in the whirlpool of dissatisfaction and restlessness, as worldly desires and expectations change and undergo constant renewal. One's possessions quickly become outmoded and obsolete. The deliverance of the modern human, buried in this psychological gloom, from such afflictions is contingent upon not their worldly and physical satisfaction, but on their immaterial and spiritual contentment. This article will explore precisely such a concern, in reference to the Qur'anic verse, "Be aware that it is in the remembrance of, and whole-hearted devotion to, God that hearts find rest and contentment." (13:28) The words "heart" (qalb), "remembrance" (dhikr) and "rest" (itminan) mentioned in the verse constitute key terms. These concepts will be explored respectively, the relationships between them touched upon and the views and approaches of the Qur'anic exegetes propounded.

Key Terms

Qalb, Dhikr, Itminan, Qur'an, Sakina

Giriş

İslamî ve tasavvufî yönden insanın huzur ve mutluluğu, onun dünyaya ait başarı ve muvaffakiyetinden daha çok, dinî ve kalbî hayatına bağlanmıştır. Bu makalede bu "bağlantı" "İyi bilin ki kalbler ancak Allah'ı zikretmekle itminana erer."² ayeti referans alınarak ifade edilecektir. Ayette geçen "kalb", "zikir" ve "itminan" kelimeleri, anahtar kavramlardır. Ayet yorumlanırken bu kavramlar sırasıyla açıklanıp aralarındaki münasebete temas edilecek ve müfessirlerin bakış açıları ortaya konulacaktır.

² Ra'd, 13/28.

Kalb

Bu ayette vurgu, Allah'ı zikreden ve zikretmek sūretiyle itminana erenin kalb olduğudur. Ayette “insan” veya “dil” kelimelerinin kullanılmayıp onların yerine “kalb” kelimesinin seçilmesi, Allah'ı zikreden, bizzat kalbin kendisi olduğunu ifade etmesi yönüyle dikkat çekicidir. K-l-b kökünden türeyen kalb kelimesinin *kulūb*, *eklāb*, *kulebe* ve *eklub* gibi çoğul kipleri vardır. Kelime, sözlük manası itibarıyla, bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi değiştirmek³ gibi anlamlara gelmektedir. Râgıb (ö. 502/1108) kalbi “bir şeyi bulunduğu halden başka bir hale çevirmek” diye tanımlamaktadır.⁴ Firuzâbâdî (ö. 817/1414) ise kalb kelimesinin “bir nesneyi çevirip döndürmek, yönünü değiştirmek” anlamlarına geldiğini söylemekte ve bunların altı üste, içi dışa, solu sağa, sağı sola ve önü arkaya döndürmekten ibaret olduğunu belirtmektedir.⁵ Arapça'da *Raculün kulleb* “her kılığa giren adam” manasına gelmektedir.⁶

İslamî terminolojide kalb hakkında yapılan yorum ve tespitler oldukça geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Bu tariflerin bir kısmı, kalbin mahiyet ve karakteristiği üzerinde dururken, diğer kısmı onu, fonksiyon ve işlevleri yönüyle ele almıştır. Örneğin o, mahiyet itibarıyla,

³ İbn Manzūr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisānū'l-Arab*, I-XV, Dâru Sadır, 1299-1308, k-l-b mad; Muhammed b. Yakub Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhit*, Kahire: 1371, s. 163; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcū'l-'arūs min cevâhiri'l-kâmūs*, I-X, Kahire: 1306-1307, IV, 68.

⁴ Râgıb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, İstanbul: 1986, s. 411.

⁵ Muhammed b. Yakub Firuzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyiz fî letaifi'l-Kitâbi'l-aziz*, I-VI, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts, IV, 281, 282.

⁶ Süleyman el-Yemânî, *el-Kalbu ve Vezaifuhu*, Beyrut: 2001, s. 44.

Gazzâlî (ö. 505/1111)'ye göre "Ruhanî ve Rabbanî latife"⁷, Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) ve Abdürrezzak el-Kâşânî (ö. 730/1329)'ye göre "Nuranî cevher"⁸, Hakim et-Tirmizî (ö. 318/932)'ye göre "insanın iç dünyası"dır.⁹ Fonksiyonları itibarıyla ise "inanç, bilgi, düşünce, algı, idrak ve iradenin merkezi"¹⁰, "yüksek veya düşük ahlakın kaynağı, insanın kendisiyle insanlığını elde ettiği duygusudur."¹¹ Kalb, bu işlevleriyle Allah'ı bilme ve akletme yeri¹², O'nu derince kavrama ve idrak etme mahallidir.¹³ Allah'a muhatap olan, hidayete eren, dalalete düşen, sorumlu tutulan, ceza gören veya ödüllendirilen hep kalbdır.¹⁴ Yapılan tariflerde görüldüğü üzere bir yandan kalbin "ne" olduğu üzerinde durulurken, diğer yandan onun "neler yaptığı" üzerine yoğunlaşmıştır.

İnsan kalbine bu ismin verilmesi, çeşitli etkiler sebebiyle sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde olmasından dolayıdır şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır.¹⁵ Gerçekten de insanın itikat, düşünce, bilgi, fikir, anlayış, his, niyet, irade, ahlak gibi konularda yaşadığı değişiklikler ve dönüşümler hep kalbinde

⁷ Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-din*, I-V, Beyrut: 1992, III, 113.

⁸ Seyyid Şerif Ali bin Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu't-tâ'rifât*, Beyrut: 1983, s. 178; Abdürrezzak bin Ahmed el-Kâşânî, *Mu'cemu ıstılâhati's-sûfiyye*, Kahire: 1992, s. 162.

⁹ Hakim Muhammed bin Ali bin el-Hasen bin Bişr et-Tirmizî, *Beyânu'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lüb*, Kahire:1958, s. 33.

¹⁰ Fahrüddin Muhammed bin Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, I-XXXII, Beyrut, 1990. V, 541-544.

¹¹ Ebu's-Senâ Mahmûd bin Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ani'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, ts., I, 134.

¹² İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyan*, I-X, İstanbul:1389/1969, I, 30.

¹³ Ebu Hafs Ömer es-Suhreverdî, *Avarifu'l-Mearif*, Beyrut: 1999, s. 14.

¹⁴ Gazzâlî, *age*, III, 113.

¹⁵ Râgıb, *age*, s. 411; Zebîdî, *age*, IV, 70; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988, I, 131.

meydana gelmektedir.

Kur'an, kalb kelimesini genel olarak "akıl", "düşünce" ve bizzat "kalbin kendisi" olmak üzere üç manada kullanmıştır. "Elbette bunda, içinde bir kalb taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için alacak bir ders vardır."¹⁶ ayetine göre dinleyen, anlayan, dinleyip anladıklarından dersler çıkartan, tecrübeler edinen, kalbdır. "Sen dışardan onları (münafıkları) birlik içinde sanırsın. Halbuki onların kalpleri darmadağındır."¹⁷ ayetinde derli toplu ve birliklilik içerisinde gibi gözükken münafıkların, kalbî yönden değerlendirilmesi yapılmış, dış görünüşlerinin gerçeğe hiç de uymadığı ifade edilmiştir. Onlar zahiren birarada gibi gözükselerde, fikir, anlayış ve yaklaşım bağlamında birbirlerinden fevkalade ayrı ve farklı yerlerde durmaktadırlar.¹⁸ "Ne var ki onlarda (inkarcılarda) kör olan, gözler değil, asıl kör olan sinelerindeki gönüller!"¹⁹ ayeti ise maddî göz ile manevî göz arasındaki ayırımı dikkat çekmektedir. Asıl görmesi gerekenin, bedendeki göz değil, kalbin gözü olduğu, inkarcıların bu gözlerinin ise hakikatı göremediğinden dolayı kör olduğu

¹⁶ Kâf, 50/37.

¹⁷ Haşr, 59/14.

¹⁸ Ebu'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer Ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl*, I-IV, Beyrut: 1397/1977, IV, 83; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fi 'İlmi't-tefsîr*, I-IX, Beyrut: 1987, VIII, 218.

¹⁹ Hacc, 22/46. Râgıb da kalb kelimesinin can ve anlayış manalarına geldiğini ifade etmiş ve onları ilgili ayetlerle desteklemiştir. Ona göre "Hani o vakit (Hendek savaşında) onlar hem üstünüzden, hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Gözleriniz şaşkınlıktan ötürü kaymış, yüreğiniz ağzınıza gelmişti. Siz de Allah hakkında türlü türlü zanlar beslemeye başlamıştınız." (Ahzâb, 33/10) ayetinde geçen "kalbleriniz" kelimesi "canlarınız" manasındadır. Aynı şekilde "Fakat Biz onu (Kur'an'ı) lâyık olduğu şekilde anlamalarına mani olmak için, onların kalblerine kat kat örtüler gerdik." (En'am, 6/25) ayetindeki "kalblerine" kelimesi "anlayışlarına" anlamına gelmektedir. (Râgıb, *age*, s. 411)

anlatılmaktadır.

Hız. Peygamber de “Dikkat ediniz. Bedende bir et parçası vardır ki o iyi olursa bütün beden iyi olur; o bozuk olursa bütün beden de bozulur. İşte o kalbdır.”²⁰ diyerek kalbin insan için ehemmiyetini dile getirmiştir.

Kalbin önemini ifade bağlamında Gazzâlî'nin insanın kalbi ile diğer uzuvları arasında yaptığı kıyas önemli bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre kalb ile insanın diğer uzuvları arasındaki münasebet, komutan ile askerleri arasındaki münasebet gibidir. Komutanın emirlerinin, emri altındaki askerler tarafından derhal yerine getirilmesi gibi kalbin emirleri de diğer uzuvlar tarafından öylece yerine getirilmektedir. Zaten o, insanın diğer azalarını “kalbin askerleri” olarak nitelemiştir. Gazzâlî kalb ile diğer azalar arasındaki münasebeti ayrıca sultan ile etbaı, efendi ile hizmetçileri, hatta Allah Teala ile melekler arasındaki münasebete benzetmiştir.²¹

Gazzâlî'nin bu yorumu, zikredilen hadisteki kalbin konumunu da desteklemesi bakımından ayrıca önemlidir. Buna göre insan uzuvları her halükarda kalbin komutası altındadır. Kalbin iyi olması durumunda azalardan tezahür eden tavır ve tutum iyi olduğu gibi, bunun tam tersi olduğunda da durum tam aksi olmakta, kötü kalbin kötü emirleri, uzuvlardan kötülük olarak çıkmaktadır.

Zikir

Anlam çerçevesi hayli geniş bir kavram olan zikir, sözlükte bir şeyi unutmayıp hatırdaki tutmak, elde ettiği bilgiyi korumak, dil ya da kalb ile anmak gibi manalara

²⁰ Buhârî, İman, 39; Müslim, Müsâkât, 107; İbn Mace, Fiten, 14.

²¹ Gazzâlî, *age*, III. 110.

gelmektedir. Onun ayrıca şan, şeref, namaz, dua ve İlahî kitaplar gibi anlamları da vardır.²² Zikir kavramı, İslamiyetin merkezinde olan konulardan birisidir. Ayet ve hadisler ona çokça yer verdiği gibi, tasavvuf disiplininin ana rükünlerinden birisini de o teşkil etmektedir.

Aktarılan anlamlardan başka zikir, unutma ve gafletin giderilmesi manasına da gelmektedir.²³ İnsan, unutmaya ve gaflete açık bir tabiata sahip olsa da İslamî öğretisi, onun bazı şeyleri unutmamasını ve bu konularda gaflete düşmemesini öngörmektedir. Bunların başında ise Yüce Allah ve O'na karşı sorumlulukları gelmektedir. Çünkü onlarla alakalı herhangi bir unutkanlık veya gafletin ihmali doğurduğu, onun da günahı netice verdiği, hatta daha da ileriye gidilip, Allah'ı unutmanın bütün günahların temeli olduğu yaklaşımı, dinî anlayışta hüsnü kabul görmüştür. Kur'an, "Sakın şunlar gibi olmayın ki onlar Allah'ı unuttukları için, Allah da kendi öz canlarını kendilerine unutturdu. İşte yoldan çıkanlar bunlardır."²⁴ diyerek Allah'ı unutmanın, insana kendisini unutma şeklinde geri döneceğini ifade etmektedir. Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) "Rabb'i unutmaktan daha çirkin bir günah bilmiyorum"²⁵ diyerek konunun ehemmiyetine dikkatleri çekmiştir. Yaratıcısını unutan, unutmuş gibi yapıp O'nu terkeden birisi, aslında kendi öz varlığından uzaklaşmış, kendi kendisine yabancı hale gelmiş olmaktadır. Zira insanın asıl kimliği Yaratıcısına intisabında, O'na olan iman ve imanın gereklerini yaşantısına yansıtmasındadır. Hz. Peygamber (sas)'in "Allah'ı zikreden kimse ile

²² Râgıb, *age*, s. 179, 180; Gazzâlî, *age*, I, 390.

²³ Kâşânî, *age*, s. 277.

²⁴ Haşir, 59/19.

²⁵ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ilmi't-tasavvuf*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Azli, 1425/2005. s. 215.

zikretmeyenin misali, diri ile ölü gibidir.”²⁶ benzetmesi de Cenab-ı Hakk’ı anmamak sûretiyle unutan birisinin halini ifade bakımından gayet manidardır. Bu hadiste, zikrin, insanî duyguların hayatiyeti bakımından vazgeçilmez bir esas olduğu belirtilmiştir. Esasen İslamî anlayışta peygamberlerden, İlahî kitaplara, kainatta cereyan eden güneş, ay tutulmalarından semavî veya arzî afetlere, ibadetlerden hastalıklara varıncaya değin herşey, Allah Teala’yı hatırlama adına vesileler kabul edilmiştir.

Bu itibarla Kur’an’da Allah’ı unutturacak her türlü meşgaleye karşı müminler uyarılmış ve mal, evlat ve ticaret gibi zatında mübah ve helal olan hususlarla, Allah’tan gaflet ettirecek ve dolayısıyla dinî yaşantıyı bozacak derecede meşgul olmak ayıplanmıştır.²⁷

Ayrıca İslamiyet, inananların mümkün olabildiğince çok olarak Allah’ı zikretmelerini istemekte²⁸ ve Allah’ı anmaktan dur olmayanları takdir etmektedir.²⁹ Hatta bu konuda yapılan ısrar, tasavvufta “zikr-i daimî”³⁰ diye anılan bir hususa kaynaklık etmiştir. “Siz beni anın ki Ben de sizi anayım.”³¹ ayeti ise Müslümanları zikre

²⁶ Buhârî, Deavât, 66.

²⁷ Konu ile alakalı şu ayetler örnek olarak verilebilir: “Oralarda (Allah’ın adının yükseltilmesine ve içlerinde kutlu isminin zikredilmesine izin verdiği evlerde), sabah akşam O’nun şanını yücelterek tenzih eden öyle yiğitler vardır ki, ne ticaretler, ne alış-verişler onları Allah’ı zikretmekten, namazı hakkıyla ifa etmekten, zekâtı vermekten alıkoymaz. Onlar kalplerin ve gözlerin dehşetten halden hale döneceği, alt üst olacağı bir günden endişe ederler.” (Nur, 24/37); “Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız siz Allah’ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır.” (Münâfikûn, 69/9)

²⁸ Ahzâb, 33/41, 42.

²⁹ Âli İmrân, 3/191.

³⁰ Necmeddin-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, (haz. Mustafa Kara), İstanbul: 1980, s. 58.

³¹ Bakara, 2/152.

teşvik etmek hususunda çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu ayete göre Allah'ı anan müminler, Allah tarafından anılma mazhariyetine ermektedirler.

Sabit el-Bünânî (ö. 127/744), bu ayetten hareketle “Ben, Rabbimin beni ne zaman andığını biliyorum.” deyince dinleyenler bu söz karşısında irkilmiş ve bunu nasıl bilebildiğini sormuşlardır. Bunun üzerine o “Ben O’nu ne zaman anarsam, O da beni o zaman anar.” demiştir.³² Zikreden insana, Allah'ın da onu zikrederek mukabelede bulunması, zikrin çok yüksek bir meziyeti olarak görülmüştür.³³

Hiz. Peygamber (sas) de bir çok hadisiyle zikrin önemine temas etmiştir. Bu hadislerin birisinde Cenab-ı Hakk'ın, Kendisini zikreden kulunu zikrettiği ifade edilmiştir ki az önce değinilen ayetle paralellik arzetedir.³⁴ Bir başka hadiste ise “Allah'ı unutarak lüzumsuz konuşmalara dalmayın. Çünkü Allah hatırlanmadan yapılan uzun uzadıya konuşmalar, kalbi katılaştırır. Allah'tan en uzak olan kimse, kalbi katı olandır.”³⁵ denilerek zikrin kalb ile olan ilişkisine dikkatler çekilmiştir. Bu hadis, Allah'ı sıkça anmayı tembih etmesi bakımından da önemlidir. Ayrıca bu hadis, Yüce Yaratıcı'yı yadeden geçirilen uzun zaman aralıklarının, kalbin katılaşmasına sebep olduğunu, bunun da Allah'tan uzaklaşmayı netice verdiğini açıkça beyan etmektedir. İslamî anlayışta Allah'tan uzaklaşmak veya O'na uzak kalmak en büyük kayıp olarak düşünölmüştür.

Hiz. Peygamber (sas) bir defasında Ashabına

³² Gazzâlî, *Mükâşefetü'l-kulüb*, Beyrut: Daru İhyâi'l-ülüm, 1405/1985, s. 236.

³³ Kuşeyrî, *age*, 214.

³⁴ Buhârî, *Tevhid*, 15; Tirmizî, *Deavât*, 131; İbn Mace, *Edeb*, 58.

³⁵ Tirmizî, *Zühd*, 62.

“Amellerinizin en hayırlısını, Melikiniz (Rabbiniz) katında en temizini, derecenizi en çok yükseltenini, altın, gümüş infak etmekten ve düşmanla yaka paça mücadele ederek sizin, düşmanı, düşmanın da sizi öldürmesinden (şehit veya gazi olmaktan) daha faziletli olan şeyi size haber vereyim mi?” diye sorunca Ashab “Evet, haber ver Ya Resûlallah.” demiş, bunun üzerine Allah Resûlü “Allah Teala'nın zikridir.” buyurarak zikrin Hak katındaki değerine bir farklı açıdan dikkatleri çekmiştir.³⁶

Zikir, dille ve kalble olmak üzere iki kısımda değerlendirilmiş³⁷ olsa da aslında bunların temelinde yine zikri yapanın kalb olduğu görülmektedir. Cenâb-ı Hakk'ı bütün güzel isimleriyle yad etmek, O'na teşekkür ve hamdetmek, Kur'an okumak ve dua etmek, dile ait zikrin örnekleridir. Kalbin zikri ise Allah'ın varlığına ve birliğine dair deliller, Allah'ın isim ve sıfatları, emir ve nehiyleri, müjdeleri ve tehditleri hakkında düşünmek ve kainat kitabını satır satır okuyup sanat eseri ile Yüce Sanatkar arasındaki sıkı bağı görebilmektir. Bunların hepsinde de aktif pozisyonda olan ise kalb olmaktadır. Kur'an, çok yoğun bir biçimde kalb ile zikir arasındaki ilişkiden bahsetmektedir. Bu ilişki bazen kalbin, zikrullah ile itminana ereceğini söylediği için olumlu,³⁸ bazen de kalblerin zikretmeyişinden dolayı gaflet edip katılaştığını anlattığı için olumsuzdur.³⁹

Zikir gafletin zıddı olduğundan hareketle, gafleti gidermeyen zikrin, gerçek bir zikir sayılmayacağı üzerinde de durulmuştur. Çünkü Kur'an, zikir çeşitlerinden birisi

³⁶ Tirmizî, Deavât, 6; İbn Mace, Edeb, 53.

³⁷ Kuşeyri, *age.* 212.

³⁸ Ra'd, 13/28.

³⁹ Kehf, 18/28; Zümer, 39/22.

olan namazın gafletle kılınmasını kınamış,⁴⁰ onu kamil manada yerine getirenleri ise övmüştür.⁴¹ Yine aynı şekilde “Müminler ancak o kimselerdir ki Allah anılınca kalbleri ürperir”⁴² ayeti, zikrin edası vaktinde kalbin ürpertiler yaşaması gerektiğini işaretlemekte ve kalbi hassasiyete dikkatleri çekmektedir.

Hasılı zikrullah, insanı Hakk’a ulaştıran yolun olmazsa olmazı olarak görülmüş, marifetullaha sahip bir inananın manevi ölümü, o kişinin zikrullahı bırakmasına bağlanmıştır.⁴³

İtminan

İtminan, t-m-n kökünden türemiş olup *tume'nine* ile aynı manada masdardır. Râgıb, itminanı “telaş ve endişeden sonra sükûnet bulmak, gönül rahatlığına ermek.” şeklinde tanımladıktan sonra bu kelimenin geçtiği ayetleri de zikretmiş, böylelikle hepsinin aynı manaya geldiğine işaret etmiştir.⁴⁴ “Ey itminana ermiş nefis!”⁴⁵ ayetinde nefsin mutmain olması, imanla sükûnet bulması ve Rabbine gönülden itaat etmesi olarak yorumlanmıştır.⁴⁶ “Lakin kalbim mutmain olsun diye.”⁴⁷ ayetinde de anlam “gaybe imandan sonra onun

⁴⁰ “Vay haline şöyle namaz kılanların: Ki onlar namazlarından gafildirler.” (Mâûn, 107/5, 6)

⁴¹ “Muhakkak ki müminler, mutluluk ve başarıya erdiler. Onlar namazlarında tam bir saygı ve tevazu içindedirler.” (Müminun, 23/1,2)

⁴² Enfâl, 8/2.

⁴³ Kuşeyri, *age*, 215.

⁴⁴ Ragıb, *age*, t-m-n mad. İbn Kayyim el-Cevzi de aynı çizgide itminanı tanımlamış, kelimenin geçtiği hadislerden bazılarını da referans vermiştir. Bk. Muhammed bin Ebi Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricüs-sâlikîn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004, s. 644.

⁴⁵ Fecr, 89/27.

⁴⁶ Ebu Nasr, Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdülhalim Mahmud, Abdülbaki Sürûr, Mısır: Daru'l-Kütübi'l-Hadis, 1380/1960, s. 98.

⁴⁷ Bakara, 2/260.

manasıyla gönlüm sükûnet bulsun.” olarak anlaşılmıştır.⁴⁸

İtminan, Türkçe Sözlüklerde de sükûnet bulmak, yatışmak, sakinleşmek anlamlarına gelmekte olup sükûnet ise durgunluk, hareketsizlik, sakinlik, gönül rahatlığı, iç huzuru manalarında tanımlanmıştır.⁴⁹

İtminan hakkında genel olarak söylenenler böyle olmakla birlikte, daha özeldir ve insanların durumuna göre üç farklı şekilde yorumlandığı da olmuştur. Buna göre birinci ve en alt seviyedeki avammın itminanı, Allah’ı zikrederek gönüllerinin huzur bulmasıdır olmasıdır ki bu türlü itminanın tezahürü, rızkın çoğalıp bela ve musibetlerin ortadan kalkmasıdır. “Ey itminana ermiş nefis.”⁵⁰ ayetiyle anlatılan itminan bu anlamdadır. İkinci ve orta mertebeye sahip havassın itminanı, kazaya rıza, belaya sabır gösterip, ihlas ve takvaya ermiş inananların halidir. Onlar “Allah takva ehli ve ihsan sahibi olanlara beraberdir.”⁵¹ ayeti mucibince Allah ile beraberlikleri sebebiyle sükûnet bulmaktadırlar. Üçüncü ve en üst mertebedeki haslar üstü haslara ait itminan ise “Hiçbir şey O’nun misli gibi olamaz.”⁵² ve “Hiçbir şey O’na denk değildir.”⁵³ gibi ayetlerde anlatılan Allah’ın azamet ve kibriyası karşısında eriyen ve bundan ötürü de gönüllerinin hiçbir zaman mutmain olamayacağını

⁴⁸ İbn Manzûr, *age*, t-m-n mad.

⁴⁹ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul: 2008, “Sükûnet ve Sükûnet bulmak” mad; Kanar Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul: 2009, aynı maddeler. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, *itminan* kelimesinin “emin olma ve emniyet” manalarının yanında “kesin olarak bilme” ve “kalben emin olma” manalarına da geldiğini söylemektedir. (bk. itminan mad.)

⁵⁰ Fecr, 89/27.

⁵¹ Nahl, 16/128.

⁵² Bakara, 2/153.

⁵³ İhlas, 112/4.

düşünen kamil müminlerin halidir.⁵⁴

Gazzâlî kalbin itminanını ifade ederken onun takva ile tamir edilmiş, riyazet ile kötü ahlaktan temizlenmiş kalb olduğunu söyleyip sözlerini şöyle sürdürmüştür:

Bu kalb, (öfke, kin, riya gibi) helak edici şeylerden temizlenip şükür, sabır, havf, reca, fakr, zühd, muhabbet, rıza, şevk, tevekkül, tefekkür, muhasebe gibi felaha erdirici güzel özelliklerle mamur hale getirildiğinde Allah'a yakınlık kazanmış olur. Allah'a teveccüh eden ve itminana eren kalb de işte bu kalbdır.⁵⁵

Zikrin İtminan Meydana Getirdiği Uzu: Kalb

Müfessirler itminan ayetini tefsir ederlerken, genel olarak, kalbin mahiyet ve işlevleri gibi hususlar üzerinde pek durmamış, daha ziyade, ayetin çerçevelediği manadan kopmadan kalb hakkında yorumlar yapmışlardır. Burada İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1063/1652)'yi tek istisna olarak zikredebiliriz. O, bu ayeti yorumlarken kalbi farklı kategorilerde ele almış, bu taksimi yaparken her bir grup için zikrettiği ayetlerle fikrini desteklemiştir. Ona göre üç çeşit kalb vardır. Bunların birincisi, münafık ve kafirlerin kalbleridir ki dünya ve dünyevî arzular peşinde koşturup durmaktadır. İkinci kalb çeşidi “unutkan kalb” olup günahlardan kendisini kurtaramayan Müslümanın kalbidir. Bu kalbler zikrullah ile itminana ererler. Son kısmı teşkil eden kalbler ise tevhid ile dopdolu olanlardır ki Peygamberler ve Hak dostlarının kalbleridir. Onlar sadece Allah Teala ve O'nun sıfatları ile mutmain olmaktadır.⁵⁶

Müfessirler ayetten hareketle kalb üzerinde

⁵⁴ Serrâc, *age*, s. 99.

⁵⁵ Gazzâlî, *age*, III, 43.

⁵⁶ Bursevî, *age*, III, 139.

dururlarken genel olarak iki hususa dikkatleri çekmişlerdir. Bunlardan birisi, itminana eren/erecek olan kalblerin, müminlerin kalbleri olduğu hususudur. Buna göre inançsız kalblerin, inananların ki gibi bir itminan yaşamaları imkanı yoktur. Kafirler, bu yönüyle, anlayışlı kalblere sahip değildir.⁵⁷ İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923) zikrullah ile mutmain olan kalblerin, müminlerin kalbleri olabileceği gibi, Allah Resülü (sas) ve Ashabının kalbleri de olabileceğine dikkatleri çekmiş ve konuyla alakalı rivayetleri aktarmıştır.⁵⁸

Kalble alakalı dikkatlerin çekildiği ikinci husus, kalbe ait şu özelliştir: kalb yaratılışı gereği herhangi bir şeye ulaştığında ondan daha kıymetli, daha şerefli bir şeye intikal etmeyi arzulamaktadır. Zira kalbin varlık alemindeki mutluluğu, herşeyin en iyisine sahip olmaktan geçmektedir. Dünyevî hiçbir şeyle tam tatmin ve huzuru yakalayamayan kalb, İlahî marifete, mukaddes nurlara erişince ancak sükûnet bulur, karar kılar, saadete erer. Çünkü Allah Teala'dan ötesi yoktur. Allah nuru bir kalbe girdiğinde, o kalb tertemiz ve nuranî bir hale gelir. Artık değişmeyi kabul etmez. İşte bu, kalbin itminan halidir. Bu, Allah'ı zikrettikleri için, Allah'ın müminlerin kalblerine boşalttığı bir nurdur ki çalkantı,

⁵⁷ Ebussuud Efendi, *İrşadu Akl's-Selim*, I-XII, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Riyad: Mektebetu'r-Riyâdî'l-Hadise, III, 222; Mustafa Merağî de aynı hususa dikkatleri çekmiş, bu ayetin, kalbleri zikrullah ile mutmain olmayanların "inanmayanlar" olduğuna imada bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre kafirlerin kalbleri bomboş olup dünya lezzetlerine meylenmekte ve zikrullah ile değil sadece dünya ile tatmin olmaktadır. (Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsirü'l-Merâğî*, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-azli, ts, XIII, 100, 101.) Ayrıca bk. Alûsî, *age*, XIII, 150.

⁵⁸ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, I- XXX, Kahire, Mektebetü İbnü Teymiyye, ts. XVI, 432, 433.

sıkıntı ve yalnızlık gibi halleri ondan giderir.⁵⁹

Aynı çizgide yorumlarda bulunan Fahreddin Râzî (ö. 606/1209), sözlerini, kalbe ve onun etkilenme sahasına getirirken önce mevcudat hakkında kısa bir bilgilendirme yapmış, sonra da kalbin nasıl itminana ulaştığını ifade etmiştir. Ona göre varlık üç kısımdan ibarettir. Bunların ilki tesir edip etkilenmeyen, ikincisi hep tesirde kalıp etki etme kabiliyeti olmayan, sonuncusu ise bir yönüyle tesir edip diğer yönüyle de tesire açık olan varlıklardır. Bunlardan birincisi bütün arıza ve kusurlardan münezzehe olan Allah Teala'dır. İkincisi, farklı mahiyete bürünmeye müsait olan cisimlerdir ki bunlar tesire maruz kaldıklarında onu kabulden başka bir şey yapamazlar. Üçüncüsü ise ruhanî varlıklardır. Kalbi de ruhanî varlıklardan birisi olarak ele alan Râzî, kalbin etkilenme durumunu şöyle anlatır:

Ruhanî bir varlık olan kalb, cisimler alemini mütâlâya yöneldiğinde ızdırap ve çalkantılar içerisinde kalır. Fakat Yüce Allah'ı mütalaaya teveccüh ettiğinde İlahî nurlara mazhar olur. Bir sekine ve huzur meydana gelir ki işte bu, Allah'ın zikriyle kalblerin itminana ermesidir.⁶⁰

Kurtubî (ö. 671/1273) ise, kalbleri zikrullah ile mutmain olanların, bir önceki ayette anlatılan Allah'a inabe eden mümin kalbler olduğunu söylemektedir.⁶¹ İnabe etmek, dönmek, yönelmek, tevbeyle Allah'a dönmek, O'nun emirleri dışında kalmaksızın yerine getirilmesini istediği şeylere yönelmek manalarına

⁵⁹ Âlûsî, *age*, XIII, 149.

⁶⁰ Râzî, *age*, XIX, 49. Seyyid Kutub aynı hususa dikkatleri çekmiştir. Bk. *Fi Zilali-l-Kur'an*, I-VI, Cidde: 1986. IV, 2060.

⁶¹ Kurtubî, *age*, IX, 206, 207.

gelmektedir.⁶² İnabe kelimesinde ayrıca, bir şeye defalarca dönmek, müracaatı tekrarlamak anlamı da vardır.⁶³ Buna göre zikrullah ile kalbleri sükûnet bulup yatışan müminler, Allah'a da inabede bulunan inananlar olmaktadır.

Bir de Allah'ı zikretmeyen, zikretmediği için de katılaştı ve taşlaştı kalbler vardır ki bunları anlatan Kur'an ayetleri üslup yönüyle de gerçekten çok dikkat çekicidir. Allah Kelamı kalb katılığına değindiği ayetlerden birisinde şöyle buyurmaktadır:

İman edenlerin kalblerinin Allah'ı ve Cenab-ı Hak tarafından inen hakikatları zikredip hatırlayarak yumuşayıp saygı ve haşyetle dirilme vakti gelmedi mi? Sakın onlar daha önce kendilerine kitap verilen ümmetler gibi olmasınlar! Zira kitabı tanımalarının üzerinden kendilerince uzun zaman geçmesi sebebiyle, kanıksamışlar, neticede kalbleri katılaştı. Hatta onların çoğu büsbütün yoldan çıkmışlardır.⁶⁴

Ayetin ilk kısmı, kalblerin Allah'ın zikriyle yumuşayacağını, bu yumuşamayla beraber Cenab-ı Hak'ka karşı haşyet ve saygıyla dopdolu hale geleceğini ifade etmektedir. İkinci kısımda ise değişik sebeplerle kalblerin katılaştığı, bunun sonucu olarak da kalblerin ve o kalbleri taşıyan insanların yoldan çıkacakları anlatılmaktadır. Bunlarla birlikte burada haşyetten de bahsedilmektedir. Kalbin normal hali korunup bir de zikrullahla beslendiği takdirde, Allah'a karşı korku, ürperti ve saygıyla dopdolu hale gelebileceği belirtilmektedir. Buna göre haşyet, zikrin tabii bir sonucu ve meyvesi olmaktadır. Pozitifini anlattığımız hususun

⁶² İbn Manzûr, *age*, n-e-b mad.

⁶³ Zebîdî, *age*, n-e-b mad.

⁶⁴ Hadid, 57/16.

negatifi de söz konusudur ve zaten ayet de mevzuu bu yönden ele almıştır. Buna göre Allah'ı zikretmeyen kalbin Yüce Allah'a ait haşyete bürünmesi ihtimali olmadığı gibi, zamanla katılaşması ve bunun neticesi olarak da bütün bütün yoldan çıkıp sapması kaçınılmaz gibidir.

Bahsetmek istediğimiz diğer ayette ise Kur'an, kalb katılığı deyiminin ötesine geçmekte ve bu katılığı "taşlaşma" metaforuyla nazarlara sunmaktadır:

Sonra bunun arkasından kalbleriniz katılaştı, artık onlar taş gibi hatta ondan da katı. Çünkü öyle taş vardır ki içinden ırmaklar akar. Öylesi vardır ki çatlar da bağrından su kaynar. Ve öylesi de vardır ki Allah'a olan tazimi yüzünden yukardan düşüp parçalanır. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.⁶⁵

Yahudilerle alakalı olarak nazil olan bu ayet, insan gönlünü en çok yumuşatacak bir olayın hatırlanmasına bağlanmıştır. Önceki ayetlerde Yüce Allah, onların bir insan öldürdüğünü, bu sebeple aralarında bir fitne çıktığını, bu fitneyi bastırabilmek için bir sığır kurban etmelerini, sonra da o sığırın bir parçasıyla öldürülen kişiye vurulmasını emretmiştir. Böylelikle öldürülen kişi, canlanıp/bir hayat eseri gösterip kendisini öldürenleri haber vermiştir.⁶⁶ Bu mucizeyi görüp şahitlik yapan insanların kalblerinde bir yumuşama ve öldükten sonra dirilmeye yönelik bir iman olması gerekirken, bilakis onlar hakkı kabul etmemiş ve nasihattan hiç ders çıkarmamışlardır. Bundan ötürü de kalbleri taşlaşmış, hatta taşlardan daha sert hale gelmiştir. Bu ayetle Yahudilere adeta şöyle denmektedir:

Ey İsrailoğulları, bütün bu olup bitenlerden sonra

⁶⁵ Bakara, 2/74.

⁶⁶ Bkz: Bakara, 2/72. ve 73. ayetler.

kalbleriniz katılaştı. Size peygamberler ve onlar eliyle gönderilmiş olan apaçık âyetler ve mucizeler hiç kâr etmez oldu, artık o kalbler taş gibi veya ondan daha katıdırlar. Çünkü bazı taşlar vardır ki; ondan kevnî veya sınaî tesirlerle gürül gürül ırmaklar fişkirır, fişkirabilir. Sizin kalbleriniz ise hiçbir şeyden etkilenmez ki, o sayede kendilerinden marifet fişkirabilsin. Onlardan bazıları da vardır ki; herhalde bir etkilenme ile çatlar, ondan su çıkar, fişkirmazsa da sızar, nihayet onlardan bazıları da vardır ki, yağmur, kasırga, zelzele gibi ilahî kudretin eseri olan olaylardan etkilenerek, Allah korkusundan düşer, yuvarlanır, yerinden oynar. Halbuki sizin kalbleriniz bu kadar ayan beyan olan vahiy âyetleri ve kesin açıklamalar karşısında bile zerre kadar tesir altında kalmaz, teşvikten ve engellemeden etkilenmez. Ve fakat Allah sizin yaptıklarınızdan asla gafil değildir.⁶⁷

Kalbi İtminana Erdiren Biricik Vesile: Zikir

İnanan kalbi itminana erdiren, onu sükûnete ulaştıran yegane vesile, zikirdir. Müfessirler, zikir kelimesi üzerinde dururlarken özelden genele, dardan geniş doğru bir yol izlemişlerdir. Buna göre zikir denince akla ilk gelen Kur'an-ı Kerim'dir. Zaten Kur'an da kendisini zikir olarak tanımlamıştır. "Bu indirdiğimiz mübarek zikirdir."⁶⁸ ve "Şüphesiz bu zikri Biz indirdik. Onu koruyacak olan da yine Biziz."⁶⁹ ayetleri bunu ifade eden ayetlerden bazılarıdır.⁷⁰

⁶⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979. I, 388, 389.

⁶⁸ Enbiyâ, 21/50.

⁶⁹ Hicr, 15/9.

⁷⁰ Ebussuud Efendi, zikrullahtan maksadın, kendisinde hiçbir şüphe- nin bulunmadığı ve mucizeliğinin kıyamete kadar devam edeceği Kur'an olduğunu söylemektedir. (Ebussuud Efendi, *age*, III, 222; Ayrıca bk. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979, IV, 2983- 2984.

Özelde ve dar anlamıyla Kur'an dense de, zikrin kavram çerçevesi hayli geniş olduğundan, onun sadece Kur'an olduğuyula yetinilmemiş, kelimenin çağrıştığı bütün manaların kalb itminanına vesilelik yapacağı ifade edilmiştir. Bu bağlamda iki örneğin burada zikredilmesini faydalı görüyoruz. Bunların ilki Tasavvufun en meşhur isimlerinden Muhyiddin ibn Arabî (ö. 638/1239)'dir. O, ayeti yorumlarken önceliği ve vurguyu zikrullah yapmıştır:

Zikrin mertebeleri vardır. Nefsin zikri lisanla ve nimetleri düşünmekle, kalbin zikri, Allah'ın sıfatlarını mütalaa etmekle, sırrın zikri münacatla; ruhun zikri müşahedeyle olur. Nefis ve kalb, dünyevî hadiselerin tesiriyle sıkıntı ve ızdırap içerisinde kalır. Allah zikredildiğinde ise nefis istikrar bulur, vesveseler biter.⁷¹

İbn Arabî, "kalbin zikrinin, Allah'ın sıfatlarını mütalaa etmek olduğunu" söylemektedir ki bu yaklaşım, marifetullah ile zikrullah arasındaki kuvvetli irtibatın İbn Arabî'ce ifadesidir. Kalbin kamil manada Allah Teala'yı zikredip O'nu hep hatırında tutabilmesi, Yüce Yaratıcı'yı isimleriyle, sıfatlarıyla ve icraatlarıyla bilip tanımına bağlıdır. Mefhumu muhalifiyle, Cenab-ı Hakk'ı bilmeyen, tanımayan bir kalbin O'nu hakkıyla anıp yadedebilmesi ihtimali yok gibidir.

İbn Arabî, insanın manevî hayatında kalbin yanında nefis mekanizması ve ruh⁷² da bulunduğu için, zikrullah denilince bunların da kendilerine göre Allah'ı

⁷¹ Muhyiddin bin Arabî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*, I-II. Beyrut: 1995, II, 642.

⁷² İbn Arabî'ye göre ruhun Allah'ı zikri, 'müşahede'dir. Müşahede, yakının kuvveti ve ilmin ziyadeliği neticesinde eşyayı perdeleyen örtülerin sıyrılıp düşmesi, böylelikle varlık aleminde Allah'ın icraatlarını ve isimlerinin görülür hale gelmesi makamıdır. (İbn Kayyim el-Cevziyye, *age*, s. 792, 793.)

anmaları hususuna dikkatleri çekmiştir. İnsanın tefekkürü yapabilmesi için aklını kullanması şarttır. Böylelikle her ne kadar Allah'ın zikriyle kalbler itminan bulup yatışsa da, bunun tastamam gerçekleşebilmesi, kalble beraber nefsin, aklın, ruhun ve İbn Arabî'nin taksimiyle sırrın da Allah'ı zikretmesi zarurîdir. Bu tespitleriyle İbn Arabî, zikrullah'a ait bakış açısında derinlikler meydana getirmiş, yeni ufuklar açmıştır.

İfade edildiği üzere İbn Arabî, kalbin irade, his ve akıl gibi ayrı bir derinliği olan sırrın da zikrinden bahsetmekte olup onu Allah'a yalvarma, dua etme şeklinde manalandırabileceğimiz *münacaat*'la irtibatlandırmaktır. İbn Arabî'ye göre mümin, Allah Teala'ya kalben yönelip dualar eder, yalvarır yakarır, o kalbin sırrı, Yüce Yaratıcı'yı zikrediyor olmaktadır.

İkinci örneğimiz de yine mutasavvıf müfessirlerden Şihabuddin el-Âlûsî (ö. 1213/1802)'nin yaklaşımıdır. Âlûsî de ayetteki zikir kelimesiyle alakalı genel bilgilere yer vermiş, farklı olarak bazı alimlerin "Allah'a ait vahdaniyet delilleri üzerinde düşünme"nin de zikrullah olduğunu söylediklerini aktarmıştır. Yaratıcı'nın varlığı ve birliği gibi hususlar üzerinde bilgi ve fikir gezintisinde bulunmak, tevhid inancının esasları üzerinde müzakereler yapmak da zikrin kapsama alanı içerisinde değerlendirilmiştir.

Âlûsî'ye göre Allah'ı zikirten kastedilen bir başka mana da, O'nunla ünsiyet edip dostluk kurmak ve bütünüyle O'na yönelmektir. Allah'ı zikreden müminler yüreklerinde O'na yakınlığı hissetmektedirler. Müminlerin kalbi, Cenab-ı Hakk'ı anmakla itminana erip yatışırken, inançsızların yanında Yüce Allah anıldığında ise onların kalblerinde ciddi manada rahatsızlık meydana

gelmektedir.⁷³ Bu yaklaşımıyla Âlûsî, İbn Arabî ile aynı çizgide buluşmuş, zikrullah ile marifetullah arasındaki yakın bağı o da yakalamış ve ifade etmiştir. İmam Kurtubi de zikrullah kelimesiyle alakalı farklı anlayışları aktarmıştır. Buna göre Katade ve Mücahid'e göre zikrullah "Kur'an", Süfyan bin Uyeyne'ye göre "Allah'ın emri", Mükatil'e göre "Allah'ın vaadi"dir. İbn Abbas da nasıl ki Allah'ın adalet, intikam ve hükmü zikredildiğinde kalb ürperiyorsa aynı şekilde O'nun fazl ve nimetlerini zikretmekle de kalbin mutmain olacağını ifade etmiştir. Zikrullah'a ayrıca "Allah'ın sevabı" ve "O'nun taati" yorumları da yapılmıştır.⁷⁴

Kalbin Zikirle Ulaştığı Psikoloji: İtminan

Kur'an insan mahiyetini anlatırken "Hani Rabbin Meleklerle demişti ki kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan bir insan yaratacağım. Onu yapıp ruhumdan üflediğimde siz derhal onun için secdeye kapanın."⁷⁵ demektedir. Bu ayet insanın "içiçe bir tabiata"⁷⁶ sahip olduğuna dikkatleri çekmektedir. Böyle bir yapıya sahip olan insan, kainattaki varlıkların tümünden ayrılmaktadır. Melekler ve hayvanlar tek bir tabiata ve belirli bir hedefe sahiptirler. İnsan ise yeryüzünden alınmış bir avuç çamur ve Allah'ın ruhundan üflenmiş bir nefhadır. Bu bir avuç çamur, bedeninin organik ve biyolojik yapısıyla irtibatlı olup onun istekleri ve faaliyetlerinde kendisini göstermektedir. İnsanın manevi yönünü temsil eden cephesi

⁷³ Âlûsî, *age*, XIII, 149. Âlûsî bu yaklaşımını "Allah bir olarak anılınca ahirete inanmayanların yürekleri burkulur, O'ndan başkaları anılınca hemen yüzleri güler." (Zümer, 39/45) ayetiyle irtibatlandırmıştır.

⁷⁴ Kurtubi, *age*, IX, 206.

⁷⁵ Hıcr, 15/28, 29.

⁷⁶ Muhammed Kutub, *Dirâsâtün fi'n-nefsi'l-insâniyye*, Daru's-şurûk, Kahire: 1987, s. 40. Trc: Bekir Karlığa, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, İşaret Yayınları, İstanbul: 1992, s. 57.

ise Allah tarafından üflenmiş olan ruhtur. Bu cephe insanın şuurunda, idrakinde ve iradesinde otaya çıkmaktadır.⁷⁷

İnsan, bir başka açıdan, zaafı olan zayıf bir varlık olarak nitelenmektedir.⁷⁸ İnsanın zayıflığı hem biyolojik hem de psikolojiktir. Biyolojik olarak insan bir mikroba bile mukavemet edemezken, psikolojik olarak ruhunda esen fırtınalara karşı bir varlık gösterememekte, motif ve komplekslerinin etkisinde kalmaktadır.⁷⁹ İnsan psikolojisini bu ifadelerle anlatan Hayati Aydın, insana ait şehvet, acelecilik, korku, öfke, kin, nefret ve haset gibi fitrî zaafılardan başka bir de sonradan meydana gelenleri üzerinde durmakta ve onların yaşam boyu kişideki oluşum süreçlerini şöyle anlatmaktadır:

Duygu yüklü olarak doğan her insanın, duygularını tatmin etmeye çalışması fitratın bir zorunluluğudur. Çünkü duygu ve istekler tatmin edilmediği takdirde, kişide streslere yol açar. Bunun için bunlar kişiyi tatmin edilmeye zorlar. Ancak bunlar çocukluk döneminde, dünyayı idrak etme sürecinden itibaren toplumun bazı sınırlandırma ve baskılarıyla karşılaşır. Bu sebeple kişi, arzu ve temayüllerini doyuramaz ve bunları “alt şuur” denilen şuur derinliklerine iter. Alt şuura itilen bu hatıra ve istekler orada bütün enerjilerini ve teessürî yüklerini de taşıyarak canlı bir halde muhafaza edilir. Bunlar daima şuur sathına çıkıp doyurulmak, tatmin edilmek isterler. Zira tatmin edilmezlerse kişiyi sıkıntıya sokmak suretiyle bunalımların oluşmasına zemin hazırlarlar.⁸⁰

⁷⁷ Kutub, *age*, s. 60, 61.

⁷⁸ İlgili ayetler için bkz: Nisa, 4/28; Enfal: 8/66; Rum, 30/54.

⁷⁹ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul: 1999. s. 40.

⁸⁰ Hayati Aydın, *age*, s. 40, 41.

Kur'an'î öğretilerde, böyle kompleks bir yapıya sahip olan insanın, maddî- manevî itminan ve huzurunun ve dolayısıyla dengeli bir hayata muvaffakiyetin yegane vesilesi, kalbin Allah'ı zikrine bağlanmıştır. İşte itminan, inanan kalbin, zikrullah ile ulaştığı istikrar, yatışma ve sükûnete erme denilen psikolojik haldir. Kalbin yaşadığı bu hal, değinildiği üzere ilk başta Kur'an okuyarak ve dinleyerek meydana gelmektedir. İbn Abbas da "Kur'an'ı işittiklerinde kalpleri haşyetle dolar ve mutmain olur." diyerek inanan kalbin bu halini ifade etmektedir.⁸¹

Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072), işârî, sûfî tefsirinde, insanların Allah'ı zikretmek sûretiyle özlerine kavuştuklarını ifade ettikten sonra şunları söylemektedir:

Allah'ı anan kullar, O'nun tarafından anılarak lütuflandırılmakta, Cenab-ı Hak onlara tahsis-i nazar ederek kalblerindeki huzur ve sükûneti iyice pekiştirmektedir. Allah'ın onları zikretmesiyle, ayrıca, inananların gönülleri rahatlamakta, ruhları sevinç duymakta, kalblerinin derinlikleri (sırları) Yaratıcı'ya ünsiyet eder hale gelmektedir. Kul Allah'ı zikretmesine rağmen hâlâ gönlünde itminan hasıl olmuyorsa, onun kalbi sıhhatli kalblerden değil demektir.⁸²

Kurtubî (ö. 671/1272), kalbin itminanını kelime-i tevhid ile ünsiyet ederek⁸³ sükûnete ermek, böylelikle itminana ulaşmak şeklinde ifade etmiştir. Kurtubî'nin ifadelerinden itminanın, sükûnetten daha ileri mertebe

⁸¹ Râzî, *age*, XIX, 50.

⁸² Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, I-III. thk. İbrahim Beyyumi, Mısır: Merkezü tahkiki't-tüvas, 1981, II, 229, 230.

⁸³ "Yalnızlığın zıddı" ve "itminan" gibi anlamları olan ünsiyet (Zebîdî, *age*, e-n-s mad.) "yakınlık" manasına da gelmekte olup Allah'a itaat ve muhabbetin bir meyvesidir. (İbn Kayyim el-Cevziyye, *age*, s. 579.) Bu manalardan, ünsiyetin, insanın Allah'a yakın olması ve O'nunla her daim birlikte olmaktan dolayı insanın yalnızlık hissetmemesi gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır.

olduğu sezilmektedir. O ayrıca, müminlerin dilleriyle zikrullahı devam ettiklerinde kalben itminana erebileceklerini söylemektedir ki buradan da kalb itminanının bir süreç içerisinde nasıl olacağı anlaşılmaktadır.⁸⁴

Kalbin tevhid kelimesi ile ünsiyeti, Allah ile ünsiyeti şeklinde de anlaşılmıştır. Allah ile ünsiyet, O'na olan itimat ve ümit kaynaklı olabilmektedir. Bununla birlikte Allah korkusundan dolayı titreyen, çarpıntılar ve kalaklar içinde kalan kalb, zikrullah ile sükûnete kavuşmaktadır. Kalbin, ayrıca, Allah'ın varlığına, birliğine ve Kur'an'ın hakkaniyetine delalet eden işaret ve delillerle de itminan yaşaması mümkündür.⁸⁵

Ayetin, kalb itminanını anlatırken “tatmeinnu” şeklinde muzari kipi kullanması da müfessirlerin dikkatinden kaçmamıştır. Muzari kipinin Arap dilinde “temadi” ve “teceddüd” ifade etmesinden hareketle, Kur'an ile meşgul olan bir kalbin, elde ettiği itminan halinin devamlı olacağı ve sürekli yenilenip duracağı ifade edilmiştir. Bu süreklilik ise kalbin Kur'an'la kesintisiz birlikteliğine bağlanmıştır. İnsan, Kur'an'la sürekli birlikte olup onun anlattığı farklı farklı konuları mütala ettiğinde, nasıl olan itminan da hem devam edecek, hem de sürekli bir şekilde yenilecektir.⁸⁶

Bir başka açıdan sükûnet ve gönül yatkınlığı, müminlerin, Allah'ın sonsuz rahmet ve mağfiretini hatırlamaları neticesinde O'na karşı duydukları büyük

⁸⁴ Kurtubî, *age*, IX, 206.

⁸⁵ Nasiruddin Ebu Said el-Beydâvî, *Tefsirü'l-Beydâvî*, I-V, Beyrut: Müessesetü Şa'ban, ts, III, 151.

⁸⁶ Ebussuud Efendi, *age*, III, 222. Kalb itminanının sürekliliği, onun devamlı surette bakıma ihtiyacı olduğunu hatırlatmaktadır. Kalbin cilası olarak da bilinen zikrullahı devam edildikçe kalb sürekli itminan yaşayacak, bu da onun canlılığını devam ettirmesine vesile olacaktır. (Bursevî, *age*, III, 139.)

saygı ve haşyetten de kaynaklanmaktadır. Asıl itibarıyla bu mana “Sonra onların derileri ve gönülleri Allah’ın zikriyle yumuşar.”⁸⁷ ayetinde de mevcuttur.⁸⁸

Kur’an, üzerinde durduğumuz ayetle, kalbin zikrullah ile itminan yaşacağını ifade ederken, Enfâl sûresinde de “Gerçek müminler o kimselerdir ki yanlarında Allah zikredilince kalbleri ürperir.”⁸⁹ diyerek kalbin bir başka haline de temas etmektedir. Kalbin bu iki hali müfessirleri meşgul etmiş, bu ayetlerin birbirleriyle çelişip çelişmediği üzerinde onları tefekküre sevk etmiştir. Fahreddin Râzî, bu iki ayet arasında herhangi bir çelişki olmadığını ifade etmektedir. Ona göre müminler, bir taraftan Allah’ın azap ve cezasını hatırlayıp düşündüklerinde, kendilerinin günah ve masiyetten emin olmadıklarından, kendilerinin de Allah’ın cezasına maruz kalabilecekleri ihtimali bulunduğundan dolayı ürperti duyarlar. Ancak diğer taraftan, Allah’ın sevap ve rahmetini vaad ettiğini düşünür ve mutmain olurlar. Bu yüzden bu iki husus birbiriyle çelişmez. Zira Allah’ın azabını zikredince ürperti, O’nun sonsuz rahmetini zikredince de itminan hasıl olmaktadır.⁹⁰

Âlûsî’ye göre de bu iki ayet arasında herhangi bir çelişki değil, bilakis sıkı bir münasebet bulunmaktadır. Bu münasebete göre müminler Allah’ı andıklarında olduğu gibi, yanlarında Allah yadedildiğinde de, O’nun

⁸⁷ Zümer, 39/23.

⁸⁸ Âlûsî, *age*, XIII, 149. Mustafa Merağî’ye göre de müminlerin kalbleri sadece zikrullah ile mutmain olur; korku ve yalnızlığı gideren iman nurunun ışıktan tayfları ile Allah korku ve haşyetinden kaynaklanan kalak ve endişeler yok olur. Bu aynı zamanda “Rab’lerini tazim edenlerin derileri onu okuyup dinlerken ürperti duyar. Sonra derileri ve kalbleri Allah’ı anmakla yumuşar.” (Zümer, 39/23) ayetinin de manası olmaktadır. (Bk. Merâğî, *age*, XIII, 130.)

⁸⁹ Enfâl, 8/2.

⁹⁰ Râzî, *age*, XIX, 49; Merâğî, *age*, XIII, 131.

azamet ve heybetinden ötürü gönüllerinde ürperti yaşarlar. Bu yaşadıkları ürperti de bir nevi gönül huzuru ve mutluluğudur.⁹¹

Hem üzerinde durduğumuz itminan ayeti ve hem de Enfâl sûresindeki bu ayet dikkate alındığında, müminin, yanında Allah anıldığında tepkisiz kalmadığı, kalmaması gerektiği görülmektedir. Burası oldukça önemli bir noktadır. Çünkü inanan insandan, sadece kendisi Allah'ın kelamını okurken değil, yanında Allah'ın ayetleri tilavet edilirken, yani onu dinlerken bile aktif olarak, başkası tarafından gerçekleştirilen bu okuma ibadetine katılımı istenmektedir. Burada hatırlanması gereken bir diğer konu da, Kur'an okumanın sünnet, onu dinlemenin farz oluşudur. Nitekim Kur'an okunduğunda konuşmadan bütün dikkatin ona verilerek dinlenilmesi Kur'anî bir emirdir.⁹² Kur'an'da Allah'ın adının sık sık zikredildiği de göz önüne alınırsa, bahsettiğimiz aktif katılımın mahiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Âlûsî, kalb huzuru ve sükûnetinin sağlanması hususunda daireyi daha da genişleterek okura farklı bakış açıları sunmaktadır. Burada en dikkat çekici yaklaşım, Hz. Peygamber (sas) ve ashabına duyulan sevgi ve saygının da bir çeşit kalb huzuru ve sükûnetine vesile oluşudur. Bu yaklaşımıyla o, kalbin itminanına, Allah Teala'yı zikretmenin yanında, Peygamberimiz ve ashabına duyulan sevgi ve saygıyı da katarak genişletmiştir. Âlûsî bu tespiti şu hadisi referans alarak yapmıştır: Hz. Peygamber "İyi bilin ki kalbler ancak Allah'ı zikretmekle itminana erer." ayeti nazil olduğunda arkadaşlarına "Bunun manasının ne olduğunu biliyor musunuz?" diye sormuş, Ashab "Allah ve Resûlü bilir." deyince Hz.

⁹¹ Âlûsî, *age*, XIII, 150.

⁹² A'raf, 7/204.

Peygamber “Onlar Allah’ı, Resûlünü ve benim Ashabımı sevenlerdir” buyurmuştur. Allah Resûlü’nün bu ifadesi, Allah’ı zikredenlerin hali olarak tefsir edilmiştir.⁹³

Görüldüğü üzere Âlûsî, sevgiyi sadece Allah sevgisiyle sınırlayıp semavî bir ilişkide bırakmamaktadır. Söz konusu sevginin farklı bir yansıması olan arzî boyutunu da gündeme getirerek sevginin dünyevî boyutunu da ayet ve hadisler temelinde genişletmekte, sonra da her iki sevginin de bulunduğu noktanın kalb olduğunu ortaya koymaktadır. Allah’ı anmakla gönülleri yatışan müminler, aynı zamanda Allah’ı, Resûlüllah’ı ve Ashab-ı Kiram’ı seven insanlardır. Burada, sevginin kalbde meydana getirdiği huzur ve mutluluk önem kazanmaktadır. Allah ve Resûlüllah sevgisi, kalbde bu sevilenlerle alakalı bir sükûnet ve huzur meydan getirmektedir. Seven kalb, sevileni hatırladıkça yatışmakta ve istikrar bulmaktadır.

Çağdaş müfessirlerden Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) kalblerin zikir ile itminan bulmasının iki şekilde gerçekleşeceğini ifade ederek konuya ayrı bir derinlik katmıştır. Bunlardan birincisi Allah’ın, zikir işini doğrudan doğruya insanın kalbinde yaratmasıdır ki bu fiili bir hidayettir. Buna göre hidayete mazhar olan insan, Allah’ı bütün azalarıyla ve kalbiyle zikretmektedir. Diğeri ise insanın Kur’an’la bütünleşip onun tefekküre yaptığı telkinlerle, insanın hem Kur’an hakikatleri ve hem de kainat kitabı üzerinde sistemli ve derinlikli düşünmesidir. Yazır’a göre bu tarzda bir zikre mazhar olamayanların kalbleri, gerçek huzur ve gönül itminanını bulamamaktadır.⁹⁴

Bu yaklaşıma yakın bir yorum olarak da, gönülle-

⁹³ Âlûsî, *age*, XIII, 149.

⁹⁴ Elmalılı, *age*, V, 146.

rin, Allah'ın zatiyla alakalı herhangi bir kuşkuya kapıldıklarında, O'nun varlığına delalet eden hususların zuhur etmesi, böylelikle şüphelerden kurtulunması ve Allah'tan Mevlâ ve yardımcı olarak razı olunması hususu gelmektedir. Bu bağlamda, inananların Allah'tan razı olmaları, onların Allah'ın varlığı ve birliği hususundaki bütün kuşkulardan kurtulup kalben sükûnete ermeleridir.⁹⁵

İtminanla alakalı aktaracağımız son yorum, Seyyid Kutub (ö. 1387/1966)'a aittir. Kutub diğer müfessirlerin değinmediği bir husus olarak, kalb itminanına "Allah'ın himayesinde olma"yı ilave etmiştir. Allah'ın koruması altında olduğunu bilmek, kalbe ayrı bir itminan yaşatmaktadır. Bunun yanında o, Allah'a vuslat, O'nunla ünsiyet ve O'ndan razı oluşu da şöyle diyerek itminanla irtibatlandırmıştır: "Kalbler, Allah'a kavuşmayı, O'nunla ünsiyeti, O'nun tarafında ve O'nun himayesinde olduğunu hissedince itminan bulur. Yalnızlıktan ve yol şaşkınlığından kurtulur. Varlığın hikmetini idrak edince mutmain olur. Allah'ın kendisini her türlü beladan koruyacağına dair sahip olduğu şuurla ve O'ndan gelen herşeye razı oluşundan ötürü mutmain olur. Aynı şekilde Allah'ın merhametle kendisine hidayet etmesi, dünyada ve ahirette kendisini setretmesi ve rızıklandırmasından dolayı itminana ulaşır. İnsan bilir ki etrafındaki herşey Allah'ın bir sanatıdır, dolayısıyla onun arkadaşıdır. Yalnızlık diye birşey yoktur. Şu dünyada, Allah'la ünsiyet itminanından mahrum olan kadar talihsiz bir insan yoktur. Şu dünyaya niçin geldiğini, buradan nereye gideceğini, şu hayattan neyin kastedildiğini bilmeyen insan en talihsiz kişidir."⁹⁶

Sonuç

⁹⁵ Merâğî, *age*, XIII, 131.

⁹⁶ Seyyid Kutub, *age*, I-V, IV, 2060.

İnsanın maddi huzurunun yanında manevi huzuru da ayrı bir öneme sahiptir. İç barış da diyebileceğimiz manevi huzur, insanın psikolojisiyle doğrudan alakalı olup, itminan ayetinin konusunu teşkil etmektedir. Bu ayette kalbin sükûnete erip yatışması, onun yönelişini fani olan dünyadan, baki olan Allah'a çevirmesine bağlandığı görülmektedir. Ancak insan ile dünya arasında sıkı ve yakın bir bağın varlığı sözkonusudur. Bu bağ, insanın dünyadaki hayatını devam ettirmesi bakımından zorunlu bir bağlılık olabileceği gibi, insanın arzu ve hevesleriyle ilgili bir bağlılık olarak da karşımıza çıkabilir. Bu ikinci yönüyle dünya, insanın duygularına hitap etmekte ve onları sürekli olarak kışkırtmaktadır. Özellikle idrak ediyor olduğumuz modern çağı göz önünde bulundurduğumuzda, devamlı değişen teknoloji ve moda akımları, insanın heveslerini adeta sürekli kamçulamaktadır. Bu teknoloji ve modanın da devamlı değişip farklılıklar arzemesi, insanın tatminsizlik girdabına sürüklenme sebeplerinden birisi olarak görülebilir. Çünkü dünyevî arzu ve beklentiler değişmekte ve sürekli yenilenmektedir. Sahip olunanların ise modası çabucak geçmekte ve eskimektedir. Böyle bir psikolojik olumsuzluğa gömülen çağın insanının bu sıkıntılarından kurtulması, onun dünyevî ve maddî değil, dinen ve kalben tatmin olmasına bağlıdır. Bu da gönüllerin Yüce Allah'ı bulması ile ancak mümkün olabilecektir. Zira Yüce Yaratıcı'dan daha sonrası, deyim yerinde ise bir üstü yoktur. İfadelerine yer verdiğimiz Kur'an yorumcuları da dahil olmak üzere hemen her müfessir, insanın bu psikolojik halini ve Allah'ın yüceliğini göz önünde bulundurarak bu ayeti değerlendirmişlerdir. Hangi çeşidiyle olursa olsun zikrillahta bulunan bir imanlı kalb, bu husustaki gayretiyle doğru orantılı olarak

bir sükûnet ve itminan yaşayacaktır, denilebilir.

Kaynakça

Ahmed Mustafa el-Merâgî, **Tefsirü'l-Merâgî**, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-azli, ts.

Bekir Karlığa, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed bin İsmail, **el-Câmi'u's-sahîh**, I-VIII, İstanbul 1413/1992.

Ebu Abdillâh Muhammed bin Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an**, I-XXII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Ebu Hafs Ömer es-Suhreverdî, **Avarifü'l-mearif**, Beyrut: 1999.

Ebu'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer Ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil**, I-IV, Beyrut: 1397/1977.

Ebu Nasr Serrâc et-Tûsî, **el-Lüma'**, thk. Abdülhalim Mahmud, Abdülbaki Sürûr, Mısır: Daru'l-Kütübi'l-Hadis, 1380/1960,

Ebu's-Senâ Mahmûd bin Abdillâh el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ani'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî**, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî. ts.

Ebussuud Efendi, **İrşadu aklı's-selim**, I-XII, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Riyad: Mektebetu'r-Riyâdı'l-Hadîse, ts.

Fahrüddin Muhammed bin Ömer er-Râzî, **Mefâtihu'l-ğayb**, I-XXXII, Beyrut: 1990.

Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed bin Muhammed, **İhyau ulumi'd-din**, I-V. Beyrut: 1992.

-----, **Mükâşefetü'l-kulûb**, Beyrut: Daru İhyâi'l-ulûm,

1405/1985.

Hakîm Muhammed bin Ali bin el-Hasen bin Bişr et-Tirmizî, **Beyânu'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lüb**, Kahire:1958.

Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, I-X, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.

Hayati Aydın, **Kur'an'da İnsan Psikolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.

İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed bin Yezîd, **Sünenü İbn Mâce**, I-II, İstanbul: 1413-1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed bin Mükerrerem, **Lisânü'l-Arab**, I-XV, Dâru Sadır, 1299-1308.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali, **Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr**, I-IX, Beyrut: 1987.

İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul: Kubbealtı, 2008.

İsmail Hakkı Bursevî, **Rûhu'l-beyan**, I-X, İstanbul: 1389/1969.

Kuşeyrî, AbdülKerim **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ilmi't-tasavvuf**, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Azli, 1425/2005.

-----, **Letâifü'l-işârât**, I-III thk. İbrahim Beyyumi, Mısır: Merkezü tahkiki't-türas, 1981,

Muhammed bin Cerir et-Taberî, **Câmiü'l-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an**, thk. Mahmud Muhammed Şakir, I-XXX, Kahire, Mektebetü İbnü Teymiyye, ts.

Muhammed bin Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, **Medâricüs-sâlikîn**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

Muhammed bin Yakub Firuzâbâdi, **Besâiru zevi't-temyiz fî letaifi'l-Kitâbi'l-aziz**, I-VI, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

- Muhammed bin Yakub Firuzâbâdî, **Kamusu'l- Muhît**, Kahire: 1371.
- Muhammed Kutub, **Dirâsâtün fi'n-nefsi'l-insâniyye**, Kahire: Daru's-şurûk, 1987.
- Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, I-X, Kahire: 1306-1307.
- Muhyiddin bin Arabî, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim**, I-II. Beyrut: 1995.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin bin Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmi'u's-sahîh**, I-III, İstanbul: 1413/1992.
- Nasiruddin Ebu Said el-Beydâvî, **Tefsirü'l-Beydâvî**, I-V, Beyrut: Müessesetü Şa'ban, ts.
- Necmeddin-i Kübrâ, **Tasavvufî Hayat**, (haz. Mustafa Kara), İstanbul: 1980.
- Râgıb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed el-İsfehânî, **el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân**, İstanbul: 1986.
- Seyyid Kutub, **Fî Zilâli-l-Kur'an**, I-VI, Cidde: 1986.
- Seyyid Şerif Ali bin Muhammed el-Cürcânî, **Kitâbu't-tâ'rifât**, Beyrut: 1983. s. 178; Abdürrezzak bin Ahmed el-Kâşânî, **Mu'cemu istilâhati's-sûfiyye**, Kahire: 1992.
- Süleyman el-Yemanî, **el-Kalbu ve vezaifuhu**, Beyrut: 2001.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsâ, **el-Câmi'u's-sahîh**, I-V, İstanbul: 1413/1992.